

УДК 94(=161.1)(497.1)"1944"(093.2)
316.75:725.945(497.1)"1944"

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2020.2.ziv.139-160>

Оригинални научни рад

Примљен: 15. 12. 2019.

Прихваћен: 11. 5. 2020.

Милана ЖИВАНОВИЋ
Институт за новију историју Србије
milana.zivanovic@yahoo.com

Политика сећања у Југославији на ослободилачке операције 1944. и улогу Црвене армије*

АПСТРАКТ: У раду се на основу архивске грађе, мемоара и штампе анализира званична југословенска политика сећања на ослободилачке операције 1944. године и допринос Црвене армије. У фокусу анализе су новински чланци, говори државних званичника и меморијална архитектура.

Кључне речи: војне операције, ослобођење, Југославија, Црвена армија, меморијална архитектура

По преласку предратних граница Југославије у јесен 1944. године јединице Црвене армије су се сусреле са јединицама Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ), након чега су уследиле заједничке борбе у Србији.¹ Београд је ослобођен 20. октобра, а побе-

* Чланак је резултат рада на пројекту Института за новију историју Србије *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 О војним операцијама на територији Србије у Другом светском рату: *Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии*, под редакцией маршала Советского Союза С. С. Бирюзова, (Москва: Воениздат МО СССР, 1960); *Војводина у борби*, зборник, (Нови Сад: Савез удружења бораца Народноослободилачког рата СР Србије, 1963); *Beogradska operacija*, red. maršala Sovjetskog Saveza Sergeja Semjonoviča Birjuzova i general-pukovnika JNA Rade Hamovića, (Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1964); Владимир Ф. Толубко, Николай И. Барышев, *От Видина до Белграда. Историко-мемуарный очерк о боевых действиях советских танкистов в Белградской операции*, (Москва: Наука, 1968); Љубивоје Пајовић, Душан Узелац, *Сремски*

дом у Батинској бици новембра 1944. омогућене су даље операције.² Совјетски борци – чија је бројност, према новијим истраживањима, само у Београдској операцији (од 28. септембра до 20. октобра)³ износила 300.000 војника, за разлику од НОВЈ у чијем саставу (за продор у Србију) се борило око 40.000 људи – поседовали су искуство опсађивања градова и борби у градским условима и били су технички опремљенији.⁴ У борбама и у заробљеништву на територији Југославије током рата погинуло их је и преминуло више од 11.000,⁵ од чега је, по проценама, у борбама за ослобођење главног града погинуло око 1.000 (у списку, који је очигледно саставила совјетска страна, иако непотпуном,⁶ пописано је око 1.160 имена).

Дискурс о ослободилачким операцијама је, поред братства и јединства, партизанског рата и социјалистичке револуције, био један од идеолошких стубова режима у Југославији. Важност поменутих синтагми је проистицала из чињенице да су легитимисале нову државу. Стога је и разумљива пажња која је посвећивана начинима

фронт: 1944–1945, (Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1979); Никола Б. Поповић, *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату (1941–1945)*, (Београд: Институт за савремену историју, 1988); Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011), 318–333.

- 2 *Beogradska operacija*, 83–216; Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, 321–324.
- 3 Није урачунато учешће совјетских јединица у операцијама у јужној Србији током септембра и октобра 1944. и у Срему и Бачкој (октобра–новембра). Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, 320.
- 4 Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, 320–321; Мирослав Јовановић, „20. октобар: од ослобођења до окупације Београда (радикална трансформација једног политичког симбола)“, *Ослобођење Београда 1944*, зборник радова, ур. Александар Животић, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2010), 509.
- 5 У ову бројку су урачунати и совјетски заробљеници преминули у логору у Марибору. Архив Југославије (АЈ), фонд 837, Кабинет председника Републике, П-3-е-2/29, Информација о уређивању и одржавању гробаља палих бораца савезничких армија у Југославији и гробаља југословенских држављана у иностранству, 3. - Према подацима генералштаба Црвене армије, 4.350 војника је погинуло у Србији до почетка Београдске операције. *Россия и СССР в войнах XX века: Потери вооруженных сил*, ред. Григорий Ф. Кривошеев, (Москва: „ОЛМА-ПРЕСС“, 2001).
- 6 АЈ, фонд 297, Савез Удружења бораца Народноослободилачког рата – Савезни одбор (II), ф. 1008.

њихове интерпретације у јавном простору, односно званичном „канону памћења“.⁷

Сећање, као представа или конструкт реалности, подложно је променама.⁸ Његова модификација и прилагођавање идентитету, конструисаном и постојећем у одређеном историјском тренутку, представљали су елементе политике сећања. Њиме су се осмишљавале постојеће околности и оно је, углавном, зависило од политичких и идеолошких чинилаца.⁹

У том процесу веома важну улогу имали су и споменици. Ове меморијалне архитектонске форме су, наиме, представљале „симболе победе у борби око памћења“.¹⁰ Порука коју је требало пренети уз помоћ споменика и обележја зависила је од иницијатора његовог подизања, наручилаца, односно финансијера, иконографије представљене симболима, али и самог изгледа и форме, семантике (натписа), простора (локације).¹¹ Јавни споменици су представљали места колективног памћења и управо у том смислу је била значајна њихова локација, а самим тим и статус у друштву. Сећање „замрзнуто“ у камену, односно простору, било је показатељ тога шта је одређеном режиму, у извесном историјском периоду, било важно да чланови друштва памте (уједно одређујући начин на који би друштво требало да се сећа догађаја комеморисаног меморијалом), с тим да не треба занемарити ни постојање извесне разлике у култури сећања између периода у којем се одиграо догађај и епохе у којој је комеморисан.¹² Наиме, ни споменици нису константе, већ се саображавају сећању; тачније, саображавају се званичној или општеприхваћеној верзији догађаја. Промена идеолошког и политичког контекста нужно је и промена у начину на који се перцепирају догађаји из недавне и далеке прошлости. Приписивање новог смисла тим дешавањи-

7 Haike Karge, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2014), 8–13.

8 О култури сећања: Maurice Halbwachs, *On collective memory*, (Chicago: University of Chicago Press, 1992); John R. Gillis, „Memory and Identity: The history of a relationship“, *Commemorations: the politics of national identity*, ed. John R. Gillis, (Princeton: Princeton University Press, 1994); Todor Kuljić, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, (Beograd: Čigoja štampa, 2006); Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, (Beograd: Čigoja, 2014).

9 Gillis, „Memory and Identity“, 3, 5.

10 Цит. према: Todor Kuljić, *Tanatopolitika. Sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*, (Beograd: Čigoja, 2014), 275.

11 *Исто*, 302.

12 *Исто*, 275.

ма је саставни део праксе представника новог режима или промене (спољно)политичког курса.

Сегмент меморијалног градитељства у Југославији којим је била одавана пошта совјетским војницима погинулим у операцијама 1944,¹³ с обзиром на доминацију државног фактора у овој сфери кроз делатност народноослободилачких одбора и потом Савеза бораца Народноослободилачког рата (СБНОР), пружа могућност за разумевање начина на који је званична политика сећања обликовала дискурс о ослободилачким операцијама и улози и доприносу бораца Црвене армије у њима. Реализовано архитектонско решење и семантика носили су јасне поруке и упућивали јавност и посматраче на званичну перцепцију догађаја који је тим обележјем комеморисан.

Током првих послератних година, од 1944. до 1948, у Југославији је био доминантан један дискурс, који је био јавно афирмисан преко различитих форми – говора државних функционера и штампаних медија – ослободилачке операције су представљале резултат заједничких борби Црвене армије и НОВЈ, с тим да је главни акценат стављан управо на улогу совјетске стране. У широком кругу јавности доступном медију, првом послератном броју *Политике* одштампаном крајем октобра 1944, аутор новинског чланка је дао званичну интерпретацију војних операција, упутивши својим читаоцима јасну поруку ко су били ослободиоци – совјетски војници, „браћа наша најдража“, који су дошавши „заједно са слободом“, пали заједно с „нашим синовима“.¹⁴ Тиме је започето са ширењем слике о црвеноармејцима као ослободиоцима и овим путем,¹⁵ као и са учесталим давањем

13 О споменицима совјетским војницима: Olga Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaја’. Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944–1945“, *Tokovi istorije* 1–2/2005, 134–144; Горан Милорадовић, „Прах праху: Стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији“, *Годишњак за друштвену историју* 1–3/2007, 95–100; Горан Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945–1955*, (Београд: Институт за савремену историју, 2012), 228–234; Виолета Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918–1955“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 2013), 466–481; Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja*, 177–189.

14 *Политика*, 28. 10. 1944, 5.

15 О перцепцији совјетских војника као ослободилаца међу житељима Србије сведоче бројне епизоде. Једна од њих, коју је забележио црвеноармејац по ослобођењу Тополе, веома је карактеристична и илустративна. „Када смо ушли у село, постало је немогуће кретати се улицом. Свуда су стајали људи. Закрчили су путеве и окружили тенкове. Давали су нам поклоне. Свако је донео шта је

примата њиховој жртви над оном југословенских бораца. Истовремено, њихов долазак у Југославију је стављан у контекст дугачког пута који је совјетска војска прешла од Волге и Урала, чиме је додатно наглашаван исцрпљујући карактер тог подвига, дајући му предзнак извесног мартирства.¹⁶ Оваква виђења операција су била заснована на чињеницама, али и тежњи југословенског руководства да се „део легитимитета СССР-а, као несумњивог ратног добитника, пренесе и на нове власти у Југославији“.¹⁷ Њих је сажео Милован Ђилас у својом говору на академији у Београду новембра 1944, истичући да „наши народи не би могли да очувају своју независност и поћи путем напретка и слободе без улоге Совјетског Савеза. Без Совјетског Савеза би наши народи били збрисани с лица земље, а хитлеровска тмина би обузела свијет на стољећа“.¹⁸

На овакве изјаве државних функционера настављале су се и поруке упућиване путем меморијалне архитектуре. Међу њима је свакако најјаснија била она којом је први споменик у тек ослобођеном Београду, само два дана након завршетка борби у главном граду, на тадашњем Позоришном тргу (Тргу Републике) био подигнут борцима Црвене армије погинулим у Београдској операцији.¹⁹ Истоветне поруке преносиле су се и преко других меморијала совјетским војницима. На једном од њих, подигнутом новембра 1944. у улици Милоша Великог у Београду, написана је посвета: „Витезовима слободе, легендарним борцима Црвене Армије, који прогонећи мрског освајача пред собом, падоше овде на улицама Београда, да би у темеље наше будућности узидали своје животе и своју младост, вечну залог братства и љубави народа Совјетског Савеза и Југославије.“²⁰

Сличне поруке упућивала је и спомен-костурница у Ритопеку посвећена борцима Црвене армије и откривена 1946. године. Састојала се од споменика, стуба високог 12 м²¹ и окренутог у правцу Ду-

могао. Са сузама у очима су причали о немачким зверствима“. Толубко, Барышев, *От Видина до Белграда*, 130.

16 Манојловић Pintar, „Široka strana моја роднаја“. Spomenici sovjetskim vojnicima“, 135, 137.

17 Јовановић, „20. октобар: од ослобођења до окупације Београда“, 513.

18 Цит. према: Јовановић, „20. октобар: од ослобођења до окупације Београда“, 512.

19 Манојловић Pintar, „Široka strana моја роднаја“, 135.

20 *Политика*, 27. 11. 1944, 3.

21 Републички завод за заштиту споменика културе (РЗЗЗСК), Попис спомен-обележја 1950-их, ф. 71, Гроцка, 121.

нава (чиме је и симболички истакнут правац искрцавања совјетске војске), комеморативног платоа и полукружног зида са барелефима који се налазио иза обелиска. Рељефи, израђени у камену, представљали су сцене борби и преласка Црвене армије преко Дунава²² и заједничку борбу црвеноармејаца и југословенских бораца против Немаца.²³ Израдио их је Бранко Крстић. При врху предње стране обелиска је било предвиђено да се изради бронзани рељефни грб Совјетског Савеза, док су на осталим странама биле постављене две рељефне звезде петокраке (четврта страна је остављена слободна). На доњем делу самог обелиска, као симбол победе и славе, налазио се мач са лоровим венцем израђен у бронзи.²⁴ На споменик је постављен следећи натпис: „У знак вечног сећања и дубоке захвалности синови и кћери села Ритопека уз потпору владе Народне Републике Србије, подигоше овај споменик изгинулим борцима Црвене армије као симбол солидарности са народима Совјетског Савеза. Нека је слава херојима Црвене армије који дадоше своје младе племените животе при прелазу Дунава 7. октобра 1944. г. за ослобођење Србије од великог непријатеља словенства. Нека су бесмртна имена изгинулих црвеноармејаца, идеје која је одушевљавала непобедиву Црвену армију, звезда је водила свих слободољубивих народа, сев муња за све непријатеље радног народа. Општина Ритопек“.²⁵

Овакве интерпретације ослободилачких операција могу се пратити до средине 1948. године. Једна од последњих таквих био је и говор политичког комесара првог корпуса Мијалка Тодоровића на откривању меморијала борцима Црвене армије и НОВЈ палим у борби за ослобођење Жировнице код Крагујевца, маја 1948, неколико дана по упућивању другог писма ЦК СКП(б) Титу, Кардељу и ЦК КПЈ. Он је подсетио на заједничку борбу два народа не само за „ослобођење наше земље“ већ и „читаваог човечанства, за уништење највећег непријатеља слободе и мирног развитака – немачког фашизма“.²⁶

Непуних месец дана по доношењу Резолуције Информбироа „О стању у Комунистичкој партији Југославије“ у Букурешту 28. јуна 1948, одржан је Пети конгрес КПЈ. Јосип Броз је у свом реферату казао:

22 Обреновић, „Српска меморијална архитектура“, 489.

23 РЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-их, ф. 71, Гроцка, 121.

24 Завод за заштиту споменика културе града Београда (ЗЗСКГБ), Споменик и спомен-костурница у Ритопеку, СК-231, Спомен-костурница и споменик у Ритопеку.

25 РЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-их, ф. 71, Гроцка, 121.

26 *Политика*, 10. 5. 1948, 4.

„херојска Црвена Армија помогла нам је ослободити Београд, Источну Србију и Војводину. То је била за нас велика помоћ.“²⁷ Део говора посвећен ослободилачким операцијама је, осим ових речи, које свакако минимизују улогу совјетске армије, био посвећен величању југословенских жртава. Величину преокрета у јавним иступима може илустровати и чињеница да су ове речи биле изговорене четири године након цитиране Ђиласове, односно две године након изјаве генерала Пека Дапчевића: „Наши народи знају да би без победе Црвене Армије, без одлучујуће улоге Совјетског Савеза у овоме рату, наша победа била крња и не би била победа уопште.“²⁸

Доношење Резолуције Информбироа није, међутим, много променило меморијалну праксу државе (у периоду од маја 1948. (након упућивања другог писма ЦК СКП(б) ЦК КПЈ) до новембра 1949. подигнуто је неколико споменика војницима Црвене армије), као ни дотадашњи начин обележавања годишњице ослобођења Београда 1948, прве од објаве тог документа. Октобра ове године су одржане комеморације на гробовима погинулих црвеноармејаца на Тргу Републике, Славији, код Вуковог споменика, у Карађорђевог парку, а Градски одбор СБНОР-а је на Новом гробљу приредио помен палим ослободиоцима Београда. Овом чину су, осим организатора, присуствовали и представници Месног комитета Комунистичке партије Србије, Градског одбора Народног фронта и Народне омладине, и синдикалног већа. Прослава значајног датума није прошла без учешћа пионира који су положили цвеће на гробове совјетских војника, као и на гробницу народних хероја на Калемегдану.²⁹ Одавањем поште члановима Централног комитета КПЈ погинулим у рату индикативно је стављен знак једнакости између југословенских и совјетских бораца палих за ослобођење. Истовремено се, у складу са новом реалношћу, у штампаној речи појављује нешто другачија слика војних операција. Наиме, у уводнику *Политике* од 20. октобра 1948, објављеном поводом Дана ослобођења Београда, наведено је да су слободу главном граду донели „најбољи и најхрабрији народни синови“ „прекаљени у илегалној борби против ненародних режима Југославије, који су васпитани на науци марксизма-лењинизма, који су одњихани у искреној љубави према великом Совјетског Савезу“.³⁰

27 *Политика*, 22. 7. 1948, 4.

28 *Политика*, 28. 2. 1946, 2.

29 *Политика*, 21. 10. 1948, 3.

30 *Политика*, 20. 10. 1948, 1.

Аутор чланка је, затим, био веома изричит у навођењу ко је био ослободилац, иако је поменуо заједничко наступање две армије и погибију совјетских војника на прилазима и улицама Београда, нарочито пак акцентујући врлине југословенских бораца. Учешће Црвене армије у Београдској операцији није тиме негирано,³¹ али је њена улога знатно смањена.³² Дотадашња представа прошлости је измењена и извршена је смена у хијерархији – приоритет који је даван совјетским војницима замењен је стављањем у први план југословенских бораца. Афирмисана је идеја континуитета и аутохтоног југословенског пута у социјализам.³³

И наредних година на дан ослобођења Београда је настављено са комеморативним активностима и полагањем венаца на гробове и споменике југословенских, али и совјетских бораца. То је било учињено 1949,³⁴ 1950.³⁵ и 1951. године.³⁶ Међутим, ове активности су 1950, у складу са тадашњим политичким курсом, биле у сенци свечане седнице Народног одбора града Београда на којој је усвојен генерални урбанистички план изградње главног града и подизања спомен-плоче бањичким жртвама и у Јајинцима.³⁷

Та „борба сећања“ је била још израженија 1951. године. Упоредо са новинским извештајима о одавању поште на гробовима,

31 Борис Слуцки, сарадник политичког одељења 57. армије, писао је у својим мемоарима да су га почетком напада на Београд Жујовић и Тодоровић молили да у гласилима Црвене армије не пише да је главни град ослободила само Црвена армија већ совјетска и југословенска војска. Важност овог написа у новинама је произилазила из чињенице да је, према наводима Слуцког, „Београд често супротстављао своје русофилство свом антититоизму“. Цит. према: *Црвена армија и руска емиграција у Југославији за време Другог светског рата у огледалу анти ИБ-овске пропаганде*, приредио Алексеј Тимофејев, (Београд: Центар за изучавање Традиције Укронија, 2018), 12.

32 Јовановић, „20. октобар: од ослобођења до окупације Београда“, 515.

33 Милорадовић, „Прах праху“, 99–100; Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja*, 147–148.

34 *Политика*, 21. 10. 1949, 3.

35 *Политика*, 21. 10. 1950, 3.

36 *Политика*, 21. 10. 1951, 2; *Борба*, 20. 10. 1951, 4. - Прослава осме годишњице ослобођења Београда је, према наводима штампе, била праћена уређивањем гробова бораца Народноослободилачког рата погинулих у борбама за престоницу, као и полагањем венаца на Партизанско гробље, Споменик бањичким жртвама у Јајинцима и Гроб незнаног јунака на Авали. *Политика*, 19. 10. 1952, 7. У извештају са свечаности 1953. г. поменути су, веома неодређено, гробови палих бораца. *Политика*, 21. 10. 1953, 6.

37 *Политика*, 21. 10. 1950, 3.

објављен је и разговор који је новинар *Политике* водио са Мијалком Тодоровићем, генералима Пеком Дапчевићем и Савом Дрљевићем, а који се тицао сусрета две армије. Тодоровић, говорник на свечаној сахрани црвеноармејаца на Позоришном тргу 1944, изјавио је да су се совјетски команданти „после дугих борби и освајања многих територија, кад су прешли границе Русије, већ осећали као освајачи“.³⁸ Слична тумачења је изнео и генерал Дрљевић. Према његовом мишљењу, Владимир Жданов је желео сам да освоји Београд, „а сигурно му је тако и наређено – да би могли рећи да су Руси сами ослободили“³⁹ престоницу Југославије,⁴⁰ па наравно, самим тим и читаву Југославију“.⁴¹ Овакво виђење Црвене армије је постало антипод оном из првих послератних година – од „ослободитељице“ народа и територија до освајачке силе. Нови начин интерпретације војних операција је довео до написа у београдским листовима којима је не само негирано учешће совјетских бораца у војним операцијама већ је и њихова активност била оцењена као саботажа. На политичком нивоу појава оваквих тумачења, праћена изношењем и детаља везаних за негативна искуства боравка совјетских трупа у Југославији, годину дана касније, 1952, чиме су задобила свој пуни израз, поклопила се са стицањем подршке западних земаља, пре свега САД-а.⁴²

38 *Политика*, 20. 10. 1951, 2.

39 Према наводима В. Д. Кузњечевског, ађутанта Жданова, који је био и извор његових информација, постојали су проблеми око ослобађања Београда, као и неслаганост између Пека Дапчевића и Владимира Ивановича Жданова. Кузњечевски је забележио да је „тек 12. октобра 1944. г. 4. механизовани корпус под командом генерала Жданова успео да дође до улаза у град“. Алексеј Тимофеев, *Русский фактор. Вторая мировая война в Югославии. 1941–1945*, (Москва: Вече, 2010).

40 У том смислу је интересантно напоменути незадовољство делегације Савеза ратних војних инвалида приликом боравка у Совјетском Савезу 1959. г. Током посете московским музејима, а нарочито музеју Црвене армије, југословенски представници су истакли да су се у изложбеном простору налазиле само две фотографије које су се односиле на војне операције на територији Југославије и самим тим на улогу совјетске војске и НОВЈ у њима. Једна је била снимљена у тренутку када је совјетска армија улазила у Београд и када ју је дочекао народ (фотограф није забележио ниједног југословенског борца) и друга, која је приказивала Стевана Доронског како са црвеноармејцима прави план напада. АЈ, 297, ф. 1008, Резиме Извештаја о боравку делегације Савеза ратних инвалида у Совјетском Савезу.

41 *Политика*, 20. 10. 1951, 2.

42 Ivana Dobrivojević, „Od oslobodilaca do razbojnika: transformacija lika sovjetskog vojnika na stranicama jugoslovenske štampe 1945–1953“, *Srbija (Jugoslavija), 1945–*

Званични дискурс о улози Црвене армије у војним операцијама 1944, формиран и развијан у периоду од 1948. до 1952, настављен је и у наредним годинама, иако су поједини његови сегменти били измењени. У том смислу праву илустрацију дао је пројекат градње гробља за све војнике пале за ослобођење главног града.⁴³

Идеје о уређењу и регулисању једног гробног комплекса за борце Црвене армије у главном граду, који би заузимао већу површину, постојале су у круговима југословенских власти и совјетске команде одмах по завршетку војних операција.⁴⁴ Међутим, иако је одлука о концентрацији совјетских гробова била донета још крајем 1944, на њено реактивирање се чекало девет година, а на саму реализацију читавих десет. Решење проблема гробова војника Црвене армије у главном граду Југославије, скоро деценију после завршетка рата, налагале су саме околности. Пре свих то је било постојање извесног броја локација у центру града на којима су се налазила гробна места црвеноармејаца (и која нису била уклоњена у оквиру меморијалних акција 1947–1948),⁴⁵ али и важност обележавања јубилеја од завршетка Београдске операције.⁴⁶

Директни кораци ка реализацији пројекта градње гробне целине за ослободиоце Београда на простору преко пута Новог гробља предузети су 1953. године. Секретаријат за народну одбрану је марта 1953. одредио знатна финансијска средства за градњу гробља и

2005: *Ideologije, pokreti, praksa, zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 4–6. maja 2005. u Somboru*, ur. Momčilo Pavlović, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006), 153–155; *Црвена армија и руска емиграција у Југославији*, 15, 171–265.

43 Јовановић, „20. октобар: од ослобођења до окупације Београда“, 517.

44 О конкурс за руско војно гробље из 1945. године: Обреновић, „Српска меморијална архитектура“, 484; Манојловић Pintar, *Arheologija sećanja*, 190–191; Милана Живановић, „Улога команде Црвене армије у подизању гробних места совјетских војника у Србији“, *Токови историје* 1/2019, 93–98.

45 Милана Живановић, „Руски гробни комплекси у Србији у 20. веку“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2019), 289.

46 Треба истаћи да је ексхумирање земних остатака црвеноармејаца сахрањених у центру града и пренос на гробље представљало праксу која је примењена и у случају совјетских војника који су погинули приликом ослобођења Беча. Такође поводом десетогодишњице од завршетка борби за аустријску престоницу, 1955. кости ратника до тада положених код монументалног споменика на Тргу Шварценберг (тадашњем Стаљиновом тргу), пренете су на централно гробље. Феликс Мюнш, „Алеша’: споменици совјетском солдату на пост-комунистическом пространстве“, *Уралски исторически вестник* 4/2014, 64.

затим предузео припремне радове за уређење заједничке гробнице свих који су пали за ослобођење Београда. Ово гробље требало је да представља подсетник „будућим генерацијама на жртве које су наши народи дали за своју слободу“.⁴⁷ Питање уређења, како је наведено у извештају са састанка Председништва СБНОР-а Србије, „партизанског“ гробља преузели су на себе ЈНА (Генералштаб)⁴⁸ и ГО СБНОР-а. Предвиђено је било прикупљање земних остатака палих југословенских бораца који су били сахрањени на целој територији Београда, као и „решење“ питања изгинулих црвеноармејаца, који ће „бити сахрањени на одређеном месту и имати посебну парцелу у гробљу“.⁴⁹ Доношењем оваквих планова даван је очигледан приоритет југословенским борцима. Истовремено, начин на који је третиран проблем гробова ратника Црвене армије наводио је на закључак да је њему даван другоразредни значај. Уосталом, веома је индикативно било именовање самог гробног комплекса „партизанским“.

Сам изглед гробља је зависио од неколико захтева које је требало испунити. Један од основних била је једноставност и складност, али и економичност како се за његово одржавање не би издвајала знатна финансијска средства. Истовремено, на изглед гробља је утицала и ситуација са посмртним остацима погинулих војника. Наиме, много је већи био број непознатих палих бораца од идентификованих, што је условило специфичан начин његове организације (из санитарно-хигијенских разлога), односно образовање групних и појединачних гробова. Стога је архитектонско решење било прилично једноставно – гробље је (попут идеја за конкурс за „руско војно гробље“ из јануара 1945) замишљено као парк, сачињавале су га индивидуалне и заједничке гробнице у којима су се налазили посмртни остаци око 2.000 бораца,⁵⁰ неправилно размештене уз пешачке стазе.⁵¹ На плочама су била исписана имена или чак само надимци, места поги-

47 Историјски архив Београда (ИАБ), фонд 988, Градски одбор Савеза бораца Народноослободилачког рата Србије - Београд, ф. 46, Реферат Зоје Јовановић на годишњој скупштини СБНОР-а БГ, 10.

48 ЗЗСКГБ, Досије Гробље Ослободилаца Београда СК-207 (ф. 5), Историјат Гробље ослободилаца Београда.

49 Архив Србије, фонд Ђ 115, Савез бораца народноослободилачког рата Главни одбор за Народну Републику Србију - Београд, ф. 35, Записник са састанка Председништва СБНОР-а Србије, 36.

50 *Борба*, 24. 1. 1954, 8.

51 ИАБ, фонд 17, Скупштина града Београда (СГБ), 46/11-954, Спомен-гробље ослободилаца Београда – технички опис, 1–2.

бије, јединице и бројеви непознатих бораца.⁵² Гробови војника две армије су, међутим, били одвојени. У првом делу налазили су се гробови бораца НОВЈ, а совјетских у другом. И сама сразмера површина које су они заузимали је била индикативна – прве 2/3 гробља биле су предвиђене за југословенске борце, а преостала за совјетске.⁵³ Парцела за борце Црвене армије се налазила у задњем делу гробља, чиме је упућивана јасна порука ко је био ослободилац, а сама одлука о одвајању гробова совјетских војника од оних НОВЈ представљала је, чини се, израз жеље за прављењем јасне разлике између припадника две армије и била је резултат промене у култури сећања након Резолуције Информбироа.

Директне су биле и поруке са рељефа на капији (рад вајара Радета Станковића) подигнутој на улазу у сам комплекс. На њима су у соцреалистичком моделу биле приказиване сцене борби против окупатора – борбе за ослобођење Београда и „веселе и радост народа и бораца после ослобођења града“.⁵⁴ На првом су совјетски борци били представљени у позадини како гурају машинским пушкама напред слабије наоружане и чак голоруке партизане (предвођене женом са заставом у руци), који су били у директном сукобу са немачким снагама, док их на другом рељефу није ни било.⁵⁵ Пројекат овог спомен-комплекса је предвиђао и да се на платоу код капије постави и фигура која је требало да представља симбол „развитка и снаге“⁵⁶ југословенске армије. Овакво архитектонско решење, којим су слављене југословенске жртве, имало је за циљ потврду одбијања совјетског патроната, демонстрирање снаге државе и њеног међународног угледа, као и снажење њене позиције.⁵⁷

Свечано отварање Гробља ослободилаца Београда, на којем су били сахрањени остаци 1.381 војника НОВЈ и 711 црвеноармејаца,⁵⁸ приређено је на сам дан ослобођења – 20. октобра 1954. године. Се-

52 ЗЗСКГБ, Досије Гробље Ослободилаца Београда СК-207 (ф. 5), Историјат Гробље ослободилаца Београда.

53 ИАБ, СГБ, 46/11-954, Спомен-гробље ослободилаца Београда – технички опис, 1.

54 Гојко Јокић, *Jugoslavija: spomenici revolucije*, (Београд: Туристиčka штампа, 1986), 41; *Борба*, 24. 1. 1954, 8.

55 *Црвена армија и руска емиграција у Југославији*, 517.

56 *Борба*, 24. 1. 1954, 8.

57 Олга Манојловић Пинтар, „(Не)видљива места сећања“, *Ослобођење Београда 1944*, зборник радова, ур. Александар Животић, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2010), 549.

58 *Политика*, 21. 10. 1954, 2.

кретар Градског комитета Савеза комуниста Михаило Швабић је отворио свечаност кратким говором, у којем је казао да је на гробном комплексу сахрањено и „711 младих људи који су до Београда превалили хиљаде километара, са Волге и Дона у униформама црвеноармејаца, да заједно са нашим борцима дају животе за ослобођење света од фашистичких злочина“.⁵⁹ Ове речи су представљале пример и доказ еволуције званичног дискурса о погинулим совјетским војницима, чија је перцепција десет година по завршетку ослободилачких операција била измењена. Њихов допринос у војном смислу је навођен после југословенских јединица, а само дело партизанских бораца је уздигнуто до нивоа глобалног значаја. Истовремено, сам опис совјетских војника је био пажљиво конципиран. Ипак, поједини елементи који су красили описе црвеноармејаца првих послератних година остали су исти – попут истицања младости припадника совјетске армије и, у извесном смислу, подвига у прелажењу далеког пута од руских пространстава до главног града Југославије.

У потпуном сагласју са архитектонским решењем био је и натпис са унутрашње стране меморијалне капије на улазу у комплекс: „У борбама за ослобођење Београда октобра 1944 године учествовале су 1 пролетерска, 6 пролетерска личка, 21 и 23 српска, 11 босанска, 5 крајишка, 16 и 36 војвођанска и 28 славонска дивизија Народно-ослободилачке војске Југославије и IV мото-механизовани корпус Црвене армије. За ослобођење Београда од фашистичких окупатора дали су своје животе 2953 борца Народно-ослободилачке војске Југославије и 976 бораца Црвене армије. На овом гробљу сахрањено је 1395 бораца Народно-ослободилачке војске Југославије и 808 бораца Црвене армије.“⁶⁰

Јасне поруке носиле су и друге меморијалне акције и праксе. На дан ослобођења Суботице у Другом светском рату, 10. октобра 1960, тамошњи одбор Савеза бораца је открио две гранитне костурнице војника Црвене армије. У њу су средствима Одбора општине и оним прикупљеним од грађана⁶¹ пренете кости совјетских војника погинулих у околини града (на територији тадашњег суботичког

59 Цит. према: Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaја“, 143.

60 Братислава Костић, *Ново гробље у Београду*, (Београд: Погребне услуге, 1999), 23. - У наредној деценији на Гробље ослободилаца Београда су пренети посмртни остаци црвеноармејаца до тада сахрањених у Ритопеку.

61 Архив внешней политики Российской Федерации (АВП РФ), ф. 144, оп. 21, пап. 51, д. 16, л. 7.

среза).⁶² Откривање ових гробних целина било је праћено митингом на којем је говорио председник суботичке општине и којем је, према наводима совјетске амбасаде, присуствовало око 1.000 становника града и околних села (укључујући и руководиоце општине, среза, ученике и студенте).⁶³

На два обележја идентичне форме – плоче правоугаоног облика украшене црвеном звездом петокраком – постављени су натписи којима је признат допринос совјетских бораца у војним операцијама. На првом је уклесано: „Ваш светли пример слободарства и велика мисао о братству међу људима живеће вечито под топлим небом наше домовине“, док је другим саопштено ко је у њима починао: „борци и официри херојске Црвене Армије који су пали октобра 1944. године у заједничким борбама против фашистичког агресора“. Овај натпис, који се приметно разликовао од образаца употребљаваних до 1948, у којима је навођен мотив борбе против снага окупатора, „ослобођење наших народа“ или „ослобођења наше земље“, оличавајући промену званичне културе сећања након Информбироа, красиће и друге веће гробне комплексе који ће бити подигнути две године касније. Радило се о великом меморијалном подухвату чији су резултати били представљени 1962. откривањем неколико костурница совјетским борцима.⁶⁴ С обзиром на то да се радило о државном пројекту, закључујемо да је тај натпис био део званичног дискурса.

Њега је изложио и председник државе придајући знатну пажњу реализацији једног дела ове меморијалне акције. Почетком октобра 1962. Јосип Броз Тито је, са председником Президијума СС-СР-а Леонидом Иљичем Брежњевом, у Горњем Милановцу присуствовао свечаној сахрани 408 бораца Црвене армије погинулих 1944. приликом ослобођења тог града и његове околине.⁶⁵ Овом догађају,

62 АВП РФ, ф. 144, оп. 21, пап. 51, д. 16, л. 6.

63 АВП РФ, ф. 144, оп. 21, пап. 51, д. 16, л. 7.

64 Детаљније: Живановић, „Руски гробни комплекси у Србији у 20. веку“, 313–334.

65 У званичном заједничком саопштењу две земље о посети Л. И. Брежњева Југославији поменуто је његово присуство сахрани. Истакнуто је да су црвеноармејци „пали у заједничкој борби са Југословенима против немачко-фашистичког окупатора“. „Заједничко саопштење о званичној посети председника Президијума Врховног совјета Савеза Совјетских Социјалистичких Република Л. И. Брежњева Федеративној Народној Републици Југославији од 24. септембра до 4. октобра 1962. г.“, *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР-а 1946–1964*, том 1, прир. Људмила А. Величанскаја и др., (Београд: Архив Југославије, 2014), 476.

према наводима београдске штампе, присуствовало је више од 25.000 људи.⁶⁶ Јосип Броз је тада казао да су војници Црвене армије, „синови из далеке братске земље“, прешавши „хиљаде километара“ стигли у Југославију да „заједно са нашим борцима гоне непријатеља и из наше земље у борбама за ослобођење од њемачких и других фашистичких окупатора“.⁶⁷ Осамнаест година након завршетка војних операција, званични дискурс о учешћу совјетских јединица у борбама 1944. претрпео је знатне измене од оног из периода 1948–1952. и унеколико из 1954. године. Истицано је братство два народа, а допринос две армије изједначаван. Свој говор Тито је завршио речима да „народ никад неће заборавити“⁶⁸ погинуле црвеноармејце.⁶⁹

Ослањајући се на Брозову изјаву две године раније, званичну позицију државе, дан пред обележавање две деценије од ослобођења Београда, презентовао је јавности генерал Иван Гошњак, чиме је поставио основу за сагледавање догађаја из октобра 1944. Савезни секретар за народну одбрану је у свом тексту објављеном у *Политици* забележио да је сусрет две војске „био колико радостан и срдачан, толико и значајан. За НОВЈ он је значио моралну, политичку и војну подршку“, а за Црвену армију то је био сусрет са „војском која јој је у четири тешке ратне године била савезник и ратни друг, а с којом ће отада и непосредно садејствовати“.⁷⁰ Он је потом, сасвим изричито, навео ко су били ослободиоци – „црвеноармејци и борци Народноослободилачке војске“, које је Београд са радошћу и одушевљењем

66 *Борба*, 3. 10. 1962, 1.

67 *Борба*, 3. 10. 1962, 2.

68 *Исто*, 2.

69 Иако нису имале снагу изјава председника државе, ради илустрације перцепције улоге совјетских војника у војним операцијама у земљи интересантно је истаћи један пример јер су цитиране речи написали представници власти, и то локалне. Неколико пута је народни одбор општине Стара Пазова упућивао захтев вишим органима да се уклони споменик совјетском нареднику сахрањеном у центру вароши и да се његове кости пренесу на локацију на којој су били сахрањени сви борци тог места погинули током рата. Један од њих (поднет 1962. г.) образлаган је чињеницом да је донета одлука да се тај део вароши поплуча и изгради шеталиште за мештани. Ипак, значајнија је напомена одбора да су и југословенски борци и хероји који „свакако имају више заслуга да су негде у центру места“ сахрањени на гробљу. АЈ, фонд 606, Секретаријат СИБ-а за социјалну политику и комунална питања, ф. Служба инвалидска управа, 0206, 1001-1500, 1962, Допис Општинског одбора Савеза бораца народноослободилачког рата Стара Пазова од 17. фебруара 1962. г., Централном одбору Савеза бораца народноослободилачког рата Југославије.

70 *Политика*, 19. 10. 1964, 6.

дочекао.⁷¹ Именовање најпре припадника совјетске армије, па затим југословенске, представљало је потпуни антипод слици приказиваној јавности након Резолуције Информбироа. Овај редослед је, пак, био обрнут 1954. године, када је умањиван допринос војника Црвене армије. Попут речи изговараних првих послератних година и поменуте председникове изјаве из 1962, Гошњак је написао и да захвалност грађана Београда совјетским борцима „и данас живи са истом снагом и топлином“ као и двадесет година раније, и да се њихових дела и жртава престоница до тадашњег тренутка сећа.⁷²

Сам јубилеј је представљало годишњицу чије је обележавање било императивно. Припремама се бавио посебно формиран (при Градском одбору Социјалистичког савеза радног народа) Одбор за прославу (на чијем челу је био Бранко Пешић, уједно и председник истог тела), који је разрадио обиман програм свечаности за 20. октобар.⁷³ На прославу је била позвана делегација совјетских ратних ветерана. Њу су чинили маршал Совјетског Савеза, начелник генералштаба оружаних снага СССР-а Сергеј Семјонович Бирјузов, генерал-пуковник Владимир Иванович Жданов, генерал-лајтнант Н. Н. Шкодунович, генерал-лајтнант у пензији И. К. Кравцов, генерал-мајор Л. П. Бочаров, генерал-мајор Н. Р. Миронов, потпуковник Г. Т. Шелудко. Делегација се упутила из Москве 19. октобра. Надомак Београда, на Авали, њихов авион је ударио у брдо на западној падини и експлодирао. Сви путници совјетског „иљушина“ су погинули.

Овом догађају су југословенске власти и јавност придале знатну пажњу. По објави вести уследили су телеграми саучешћа. Генерал Иван Гошњак је министру народне одбране СССР-а маршалу Р. Ј. Малиновском обећао: „њихови ликови остаће у трајном сећању свих наших људи. Слободарски Београд, који достојно и помно чува успомене на ратнике и борце за слободу, допуниће листу хероја именима ових дивних синова совјетских народа“, који су „толико несрећно изгубили животе долазећи у град који их је као и пре двадесет година дочекивао братски раширених руку и са топлим захвалношћу“.⁷⁴ Председник Тито је у свом телеграму подсетио на њихову предводничку улогу у борбама за ослобођење Београда и других крајева Југославије, у којима су заједно са југословенским борцима „своју крв

71 Исто, 6.

72 Исто, 6.

73 АЈ, СУБНОР(1), ф. 1008, Забелешка од 3. јуна 1964. г., другу Марку.

74 Борба, 20. 10. 1964, 1.

проливале“ и совјетске јединице.⁷⁵ Мијалко Тодоровић је истакао да је управо преко чланова совјетске делегације требало да буде ода-то признање свим совјетским народима и борцима који су заједно са НОВЈ учествовали у борбама за ослобођење Београда, у којем је мно-го њих погинуло.⁷⁶

Већ дан по погибији, градске власти су донеле одлуку о обе-лежавању места трагедије – подизању меморијала совјетским рат-ним ветеранима. Након више месеци радова на градњи споменика,⁷⁷ он је био свечано откривен на годишњицу од пада авиона 1965. го-дине. Догађај је започет говором генерала Радета Хамовића. У њего-вим речима су били приметни елементи идеологије прокламоване након раскида са Совјетима, као и стављање у исти ранг југословен-ске и совјетске армије: „У јединственом сусрету две братске армије: совјетске, овенчане славом великих победа, и југословенске, која се мушки и победоносно борила преко три године у позадини неприја-теља, још више се проширило и учврстило борбено братство наших народа и оружаних снага.“⁷⁸ Недалеко од меморијала постављена је плоча која је појашњавала смисао споменика (само обележје није са-држало никакве натписе): „Октобра 1944. године овде су се борили за слободу Београда. Овде октобра 1964. улазе у легенду нашег гра-да, постају знамен братства и заједничке борбе. Овде су у авионској несрећи у јутро 19. октобра 1964. погинули совјетски хероји, наши ратни другови и пријатељи“. Испод су уклесана имена свих погину-лих. На тај начин била су комеморисана два догађаја – ослобођење Београда 1944. и погибија ветерана 1964. године.

Слика ослободилачких операција и улоге совјетске армије, презентована јавности у поменутој години јубилеја, већ је у наред-ној декади доживела нову измену. Потпуно супротну слику давала је представа афирмисана уочи тридесетогодишњице ослобођења земље. Наиме, југословенски листови из априла и маја месеца 1975. били су испуњени описима операција и борби које је водио НОВЈ, уз прећут-кивање или узгредно спомињање улоге совјетске армије.⁷⁹ Истицано је да је Југославија била држава која се ослободила захваљујући соп-ственим оружаним снагама (уз помоћ малог броја земаља, својих са-

75 Исто, 1.

76 Борба, 20. 10. 1964, 2.

77 Политика, 10. 10. 1965, 13.

78 Политика, 20. 10. 1965, 5.

79 АВП РФ, ф. 144, оп. 36, пап. 81, д. 8, л. 113.

везника, у првом реду Совјетског Савеза).⁸⁰ Уједно, Коста Нађ је као председник СУБНОР-а изјавио да су „покушаји обмане света да је ослободилачка борба у Југославији била резултат офанзиве совјетске армије“ представљали „више него извргавање историјских чињеница“.⁸¹ И поред оваквих изјава и написа, јубилеј је био обележен и на Гробљу ослободилаца Београда и код споменика совјетским ветеранима на Авали.⁸²

Анализом говора државних званичника, новинских написа и меморијалног градитељства од 1944. до 1975. године стиче се слика сталних промена у званичној политици сећања на ослободилачке операције и улогу и допринос бораца Црвене армије у њима. Те промене су имале својеврсну форму амплитуде и биле су узроковане политичким и идеолошким факторима.

Резиме

Званична југословенска политика сећања на ослободилачке операције и улогу Црвене армије у њима доживљавала је промене у периоду од 1944. до 1975. године. Током те три деценије забележено их је најмање три и оне су биле афирмисане кроз говоре државних званичника, новинске чланке, као и меморијалну архитектуру. Првих послератних година истицан је најпре допринос совјетских бораца, а затим и југословенских, да би после Резолуције Информбироа била извршена смена у хијерархији и умањивана улога Црвене армије. У години у којој је обележена десетогодишњица ослобођења Београда, тај дискурс је доживео мање измене, али ће се 1964. званична перцепција приближити слици из 1944. Ипак, деценију касније уследила је нова промена. Званично сећање је, зависно од различитих политичких и идеолошких чинилаца, варирано.

Sources and Literature

- Архив vneshnej politiki Rossijskoj Federaczii, Moskva. Posol'stvo v Jugoslavii, Referentura po Jugoslavii.

80 АВП РФ, ф. 144, оп. 36, пап. 81, д. 9, л. 14.

81 АВП РФ, ф. 144, оп. 36, пап. 81, д. 8, л. 113–114. - Совјетска амбасада у Београду у својој интерпретацији оваквих навода није искључила могућност да је њихов циљ био одвраћање пажње од унутрашњополитичких проблема, међу којима су наведени они инфлаторни, као и стални пораст цена.

82 АВП РФ, ф. 202, оп. 36, пап. 164, д. 2, л. 115.

- Arhiv Jugoslavije: Kabinet predsednika Republike; Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije – Glavni odbor; Sekretarijat SIV-a za socijalnu politiku i komunalna pitanja.
- Arhiv Srbije. Savez boraca narodnooslobodilačkog rata Glavni odbor za Narodnu Republiku Srbiju - Beograd.
- Istorijski arhiv Beograda. Skupština grada Beograda, Gradski odbor Saveza boraca Narodnooslobodilačkog rata Srbije - Beograd.
- Republički zavod za zaštitu spomenika kulture. Popis spomen-obeležja 1950-ih.
- Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda: Dosije Groblje oslobodilaca Beograda; Spomenik i spomen-kosturnica u Ritopeku.

- *Jugoslavija–SSSR: Susreti i razgovori na najvišem nivou rukovodilaca Jugoslavije i SSSR-a 1946–1964*, tom 1, prir. Ljudmila A. Veličanskaja i dr. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2014. (cyrillic)
- *Crvena armija i ruska emigracija u Jugoslaviji za vreme Drugog svetskog rata u ogledalu anti IB-ovske propagande*, prir. Aleksej Timofejev. Beograd: Centar za izučavanje Tradicije Ukronija, 2018. (cyrillic)

- Tolubko, Vladimir F., Nikolai I. Barišev. *Ot Vidina do Belgrada. Istoriko-memuarnii očerk o boevih deistvijah sovjetskih tankistov v Belgradskoj operaciji*. Moskva: Nauka, 1968. (cyrillic).
- *Beogradska operacija*, red. maršala Sovjetskog Saveza Sergeja Semjonoviča Birjuzova i general-pukovnika JNA Rade Hamovića. Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1964.
- Dobrovojević, Ivana. „Od oslobodilaca do razbojnika: transformacija lika sovjetskog vojnika na stranicama jugoslovenske štampe 1945–1953”. *Srbija (Jugoslavija), 1945–2005: Ideologije, pokreti, praksa*, zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 4–6. maja 2005 u Somboru, ur. Momčilo Pavlović. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006, 149–156.
- Gillis, John R. „Memory and Identity: The history of a relationship”. *Commemorations: the politics of national identity*, ed. John R. Gillis. Princeton: Princeton University Press, 1994. doi: 10.1017/s0395264900056080
- Halbwachs, Maurice. *On collective memory*. Chicago: University of Chicago Press, 1992.
- Jokić, Gojko. *Jugoslavija: spomenici revolucije*. Beograd: Turistička štampa 1986.
- Jovanović, Miroslav. „20. oktobar: od oslobođenja do okupacije Beograda (radikalna transformacija jednog političkog simbola)”. *Oslobođenje Beograda 1944*, zbornik radova, ur. Aleksandar Životić, 505–523. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2010. (cyrillic). doi: 10.31212/tokovi.2014.1.tim.235-248

- Karge, Haike. *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?* Beograd: Biblioteka XX vek, 2014.
- Kostić, Bratislava. *Novo groblje u Beogradu*. Beograd: JKP „Pogrebne usluge“, 1999. (cyrillic)
- Kuljić, Todor. *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa, 2006.
- Kuljić, Todor. *Tanatopolitika. Sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*. Beograd: Čigoja, 2014.
- Manojlović Pintar, Olga. *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*. Beograd: Čigoja, 2014.
- Manojlović Pintar, Olga. „(Ne)vidljiva mesta sećanja“. *Oslobođenje Beograda 1944*, zbornik radova, ur. Aleksandar Životić. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2010, 545–552. (cyrillic) doi: 10.31212/tokovi.2013.2.kri.265-279
- Manojlović Pintar, Olga. „Široka strana moja rodnaja“. Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944–1945“. *Tokovi istorije 1–2/2005*, 134–144.
- Miloradović, Goran. *Lepota pod nadzorom. Sovjetski kulturni uticaji u Jugoslaviji 1945–1955*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012. (cyrillic)
- Miloradović, Goran. „Prah prahu: Staljinistički pogrebni rituali u socijalističkoj Jugoslaviji“. *Godišnjak za društvenu istoriju 1–3/2007*, 83–106. (cyrillic)
- Mjunš, Feliks. „Aleša‘: pamjatniki sovetkomu soldatu na postkommunističeskom prostranstve“. *Uralskii istoričeskii vestnik 4/2014*, 60–69. (cyrillic)
- Obrenović, Violeta. „Srpska memorijalna arhitektura 1918–1955“. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti, 2013. (cyrillic)
- Pajović, Ljubivoje, Dušan Uzelac. *Sremski front: 1944–1945*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod 1979. (cyrillic)
- Popović, Nikola B. *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1988. (cyrillic)
- *Rossija i SSSR v voinah XX veka: Poteri vooružennih sil*, Grigorii F. Krivošeev. Moskva: “OLMA-PRESS”, 2001. (cyrillic)
- *Sovetskie vooružennye sily v bor’be za osvoboždenie narodov Jugoslavii*, pod redakcijem marshala Sovetskogo Soyuza S. S. Biryuzova. Moskva: Voenizdat MO SSSR, 1960. (cyrillic)
- Timofejev, Aleksej. *Rusi i Drugi svetski rat u Jugoslaviji. Uticaj SSSR-a i ruskih emigranata na događaje u Jugoslaviji 1941–1945*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011. (cyrillic)
- Timofeev, Aleksei. *Russkii faktor. Vtoraja mirovaja vojna v Jugoslavii. 1941–1945*. Moskva: Veče, 2010. (cyrillic)
- *Vojvodina u borbi*, zbornik. Novi Sad: Savez Udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata SR Srbije, 1963. (cyrillic)

- Živanović, Milana. „Руски grobni kompleksi u Srbiji u 20. veku“. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2019. (cyrillic)
- Živanović, Milana. „Uloga komande Crvene armije u podizanju grobnih mesta sovjetskih vojnika u Srbiji“. *Tokovi istorije* 1/2019, 85–110. (cyrillic) doi: 10.31212/tokovi.2019.1.ziv.85-110
- *Borba* (cyrillic)
- *Politika* (cyrillic)

Summary

Milana Živanović

Memory Politics in Yugoslavia on 1944 Liberation Operations and the Role of the Red Army

ABSTRACT: Based on archival sources, memoirs, and the press, the article analyzes the shifts in the Yugoslav politics of memory on the military operations that led to the country's liberation in 1944 and the contribution of the Red Army to that process. The object of the analysis are newspaper articles, speeches by state officials, and memorial architecture.

KEY WORDS: Military Operations, Liberation, Yugoslavia, Red Army, Memorial Architecture

During the period between 1944 and 1975, the official Yugoslavian politics of memory on the military operations that led to the liberation of the country, and on the role of the Red Army in the liberation, was inconsistent. Within three decades at least three changes of the discourse have been detected. They had been publicly declared through speeches of the state officials, newspaper articles, and memorial architecture. During the first years after World War II in the public discourse the focus was on the contribution of the Soviet soldiers, and then on the contribution of the Yugoslav soldiers, but after the Cominform Resolution this hierarchy shifted and the role of the Red Army was downplayed. On the 10th anniversary of the liberation of the Belgrade, this discourse was slightly changed, but in 1964 the official perception would become similar to the one in 1944. Nevertheless, a decade later, a new shift would be detected. So, the official memory depended on the different political and ideological factors and was constantly changing.